

De zang van de lijster. In Memoriam uitgesproken bij het afscheid van Ton van der Stap (1934-2009) op 12 mei 2009

door Henk Hillenaar

Tegelijk met het gemis dat langzaam, schoksgewijs tot ons aan het doordringen is, zullen wij hopelijk allen hier vandaag troost gevoelen, grote troost. We weten immers dat Ton, onze bijzondere, onze lieve Tonne, gestorven is in het besef dat zijn leven vol was, goed was, dat hij voltooid had wat te voltooien was. Onder de breuken die zijn leven markeren - met zijn familie, met de jezuïetenorde, met de prediking - ervoer hij vooral continuïteit, eenheid, wist hij zich trouw aan de mens die hij door dat alles heen had willen worden, en die hij nu geworden is.

Hij voelde zich, ondanks de pijnlijke benauwenis van de laatste jaren, een gelukkig mens. Door zijn lange ziekte heeft hij de tijd gekregen om te overzien, af te ronden, op te ruimen, te voltooien: in zijn huis, in zijn denken, zijn leven. Met velen van ons, zijn vrienden, heeft hij gesproken over de ondenkbare dood, geheim van alle leven, ook van zijn eigen leven dat steeds verder afgeknot werd, maar waarin hij vreugde bleef scheppen. Tot zijn laatste ochtend bleef hij in de schoonheid van Klinckenborg het begin van Gods schepping herkennen.

Maar hij zal ons nooit meer vertellen hoe het was toen hij donderdag tenslotte de mysterieuze grond van het bestaan raakte, waarover hij zoveel gedacht, gesproken en geschreven had. We weten alleen dat de helderheid waarmee hij dat moment tegemoet is gegaan, de helderheid was van de vrije mens. Het was de vrucht van een bestaan waarin hij de zware deken uit zijn jonge jaren, van voorgegeven waarheden, waarden en wetten van zich had afgeworpen en vrij was gaan denken over wat waar is, waarachtig, goed, onze aandacht werkelijk waard.

De herinneringen of beelden die deze zo begaafde en veelzijdige mens onder ons oproept, zullen zeer uiteenlopen: enthousiasme voor de predikant die dingen zag en zei die niemand anders zag of zei; eerbied voor de leermeester van de ziel; bewondering voor de schrijver met een stijl waarin schilder en zielkundige een verbond aangingen. Naarmate mensen hem meer van nabij kenden, en zagen hoe Ton ook een mens kon zijn die niet wist, niet deed, niet wilde, die het teleurstellend kon laten afweten, bleven die gevoelens toch overeind. Want ook een twijfelende Ton van der Stap had veel te vertellen, juist een dronken Ton van der Stap durfde nieuwe taal te spreken, en niemand was zo ontwapenend als hij wanneer hij zich, niet altijd onterecht, schuldig voelde. Maar hoe we hem ook ervaren hebben, hij heeft ons allemaal geraakt, met zijn persoon, zijn woorden, zijn warme uitstraling. En wat belangrijker is, hij heeft velen van ons in beweging gebracht.

Er zijn onder ons twee soorten mensen die de beweging er in houden, die de groep, de samenleving, waar de wetten van de traagheid heersen, opporren, op gang helpen. Vanuit een godsdienstige achtergrond zouden we ze de profeten en de mystici kunnen noemen, binnen het maatschappelijk en culturele gebeuren zijn het de leidersfiguren en de kunstenaars. Beide typen mensen tornen, ieder met zijn eigen geestkracht, aan de rand van het bestaan, daar waar de beweging moet beginnen. De profeet, de leider komt met hoge, vaak verre idealen, en met zijn oproep tot handelen. De mysticus, de kunstenaar roept om aandacht voor het nabije, voor de binnenkant, de ziel

van mens en ding. Hadewych en Hockney, Eckhart en de geliefde
Zenoefeningen: het is duidelijk waar Ton van der Staps roeping lag. Natuurlijk horen mysticus en profeet bij elkaar, hebben ze elkaar nodig. Ze zijn zelfs niet denkbaar zonder elkaar. Maar alles in Ton van der Stap – noem het rompsland, temperament, genen of geschiedenis – trok hem naar één kant: naar binnen, weg van een wereld die hem zijn eigenheid, zijn vrijheid leek af te willen nemen. Hij haatte profetie zonder ziel, wantrouwde zelfs profetie met ziel. Hij zocht beweging, nieuw leven, in het nabije, in aandacht voor onze binnenkant, en in kunst waarin die binnenkant van mensen en dingen zich toont. Dat was het beste deel. Dat ging vóór al het andere. En wie die schat in eigen akker gevonden heeft, zal anderen daarin willen laten delen, en op den duur hopelijk ook de profeet in zichzelf ontmoeten.

Zo ongeveer dacht hij, en om ons dat te vertellen had hij een prachtige schrijfstijl ontwikkeld. Hij waagde zich niet aan gedichten – die kende hij uit zijn hoofd, in vele talen, van Nijhoff tot Keats en van Baudelaire tot Rilke, en natuurlijk Gezelle, en natuurlijk Kavafis. Nee, hij koos voor poëtisch proza, voor lyrische teksten. Hij schreef, onder veel meer, het weergaloze *Bewaard Verleden*, een boek dat meer verbreid en vertaald zou moeten worden. 'Een levend woord vindt haar waarheid pas na de dood' (Walter Benjamin), hopelijk geldt dat nu ook voor hem. Hij verstond nog de kunst van lange, vaak poëtische brieven schrijven, uit Couteronne, uit Kantens, uit zijn geliefde Griekenland. Ook in die brieven gaat het vaak over nabijheid: 'Het regent; ik zie kersenbloesem opwaaien, het geeft me een gevoel van vrede; ik voel met die regendruppels, die bloesem, een mateloze vriendschap; ze vertellen me dat er iets onzegbaar liefs is en dat dat er altijd is; ze laten de tijd en het hele wereldgebeuren en mijn hele hier-zijn en mijn werk en mijn zorgen en alles ineens wegvallen'. De altijd nabije, 'goddelijke' natuur, waar niets hem kon verwonden, waar iedere lichtstraal, iedere bloem, steen of zandkorrel hem in vervoering konden brengen, was een voortdurend vreugde, zijn immer aanwezige troost. Je kon hem geen groter plezier doen dan er met hem in rond te lopen – rond te rijden, later – en in die vervoering te delen.

En er was de erotiek, bij uitstek kunst van de nabijheid, kunst van het begin, die Ton van der Stap met mannen en jongens beleefde. Ook in dat verband kon hij de regels van Nijhoff citeren: 'Wie sterft' – en sterven doe je een heel leven – 'Wie sterft eerst weet dat 't bloed dieper is dan de hemel hoog'. Ton was daarin een laatbloeier, maar hij heeft, God zij dank, zijn achterstand kunnen inhalen. In dat donkere woud is hij ook wel eens verdwaald, maar zijn ontmoetingen met bekende en onbekende partners werden vaak een bron van vervoering en nieuwe inspiratie. In de herfst van 1971 is hij toegetreden tot het bestuur van het COC, voor beide partijen een gebeuren, en ook in die kringen werd hij al gauw een geliefde verschijning. Dat waren de dagen waarin hij aan de vergadertafel en Jan van Kilsdonk in de kroeg van het COC zaten. Het is waarschijnlijk de enige keer geweest dat hij zijn afkeer van besturen en organiseren voor de goede zaak opzij heeft gezet. Maar het COC kreeg zo op den duur voor hem toch iets tegennatuurlijks. Hij heeft het dan ook maar kort volgehouden.

Te midden van zijn vele vrienden en vriendinnen, is Ton een leven alleen blijven leiden. Dat paste bij hem, zo voelde hij zich het veiligst. Want het verlangen naar nabijheid wekte onmiddellijk in hem ook de behoefte aan afstand: afstand van allen die zijn eigenheid belaagden, zijn vrijheid

beknotten, te hoge of verkeerde eisen stelden aan zijn talenten. Hij koos voor afstand, voor vluchten zelfs – illusoir of niet, dat hinderde niet – vluchten voor zijn familie, voor de grote stad, voor werkplekken die hem benauwden, zelfs voor de preekstoel waarop hij toch als een soort magiër een volle kerk tot applaudisseren kon brengen. Hij ruilde deze heel bewust in voor het werk, af en toe, met kleine praatgroepjes over poëzie, over religie, en voor een soort kluzenaarsbestaan, alleen met de natuur, zijn boeken, zijn schildersezels, zijn schrijftafel, en zijn honden en katten: Petrarca, schoon boven alle schone, en Markus, de verschrikkelijke. Als er maar vrienden kwamen, om mee te lachen en te drinken, en alles te bespreken. Met die dubbelheid, die paradox, waarvan hijzelf het geheim, zei hij, maar half vermoedde – afstandelijke nabijheid of nabije afstandelijkheid – heeft hij willen leven, en kunnen leven. Het is de bron geweest, niet van eenzaamheid maar van veel vriendschap. Vriendschap ook met de doden die hem in grote getale bezochten: Kavafis, de minnaar, Gezelle, de klanktovenaar, Vermeer en zijn licht, Yourcenar en haar stoere taal, en heel veel anderen. Eén moet vandaag speciaal genoemd worden: Ignatius van Loyola, de stichter van de orde der jezuiten, die hem boeide, niet uit nostalgie, en niet om zijn *Constituties*, maar om zijn tranen, zijn aandacht voor het zien, het voelen, zijn zorg voor de outcasts van Rome destijds, en natuurlijk om zijn 'God vinden in alles': in de natuur, in de ander, in de leegte, het verlangen van de levende ziel.

Al die vriendschap, veraf en nabij, gold uiteraard in de eerste plaats de levenden, ons allen. 'Soms realiseer ik me hier', schreef hij vanuit Frankrijk 'hoeveel vrienden ik eigenlijk heb. Hoeveel mensen met wie ik praten kan zoals ik wil. (...) Ik denk aan ze als aan een nabijheid; het is minder persoonlijk, maar haast wel lijfelijker; het is "het". "Het" zijn mijn vrienden, een aanwezigheid die elk moment kan aanwaaien'. 'Het', dat waren wij dus, wij allen, die bij hem kwamen aanwaaien als de geest, heilig of niet. 'Het', dat waren de laatste acht jaar in de eerste plaats Sieds en Louis. Vanuit hun achterhuis zijn ze steeds meer de steun en toeverlaat geworden van hun kleurrijke vriend in het voorhuis, die vreselijk veel van hen hield. Zij, en natuurlijk Huub Oosterhuis – maar wie van ons eigenlijk niet? – zouden uren kunnen vullen met hun herinneringen aan Ton. Misschien moeten we dat ook doen straks, samen een boek over hem maken, nu de dood al de menselijke en goddelijke rijkdom die het leven in hem opgeslagen had, heeft weggevaagd, wreed en onherroepelijk.

Hij was graag nog een paar jaar bij ons gebleven. Eigenlijk verwachtte hij dat dat zou gebeuren, maar hij wist ook, heel nuchter, dat het nu zo ongeveer tijd werd om plaats te maken voor de generaties na hem. En wij die nog mogen leven kunnen op dit droevige moment lijkt me, niets beters doen dan hem ter ere het lied zingen dat één van zijn grote favorieten was: 'Ander, ouder, iemand in ons verborgen'. Het is een lied waarin mysticus en profeet hand in hand gaan. In 'de zang van de lijster' uit de laatste regel herkende hij niet alleen de poëzie van Keats en Eliot, maar ook de vogelzang van Mariëndaal, van Couteronne, van de Klinckenborg.

Wat zingt die lijster? De lof van God, dat is zeker: Halleluia. Laudate! In dit uur van afscheid, mogen we er ook de groet in horen die Ton aan Hadewych had ontleend en waarmee hij graag een brief eindigde of afscheid nam van een bezoeker: Vaerwel, ende levet scone! Laten we dat dus maar doen.

Ander, ouder

*Ander, ouder, iemand in ons verborgen:
plotseling oplaaierend vuur van visioenen,
aanschijs der aarde vernieuwend.*

*Rede, dwaasheid, hart, onbedwingbare
die ons weten doet wat wij niet weten,
wat onmogelijk is bij mensen en goden.*

*Ingepakt in wolken schoorvoetend gaan wij,
in onze handen klemmen wij wichelroeden,
spiegels en zwaarden.*

*En neerdrukt ons droefheid om het gedane,
om niet te keren woorden, om wat groeide,
om wat versteende, verwaaide.*

*Jij, nog naamloze, ademt ons open
en wekt in ons weerbarstig geheugen
wat wij zagen met onze vroegste ogen.*

*en doet ons gaan in tranen
maar ongebroken door de nacht van de schepping
en houdt ons gaande naar een nieuwe geboorte:*

*blinde muren zacht licht water geworden
en aan de overzijde rozensteden
en de zang van de lijster.*